

Олег Гірман

аспірант ХРІДУ НАДУ при Президентові України

ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД УПРАВЛІННЯ РЕГІОНАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ НА ОСНОВІ ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Розглянуто особливості управління регіональним розвитком у розвинених країнах, зокрема, США та Канаді. Доведено важливу роль використання у цьому процесі соціального капіталу, який слугує інструментом для вирішення багатьох нагальних проблем. Зазначено, що у XXI ст. у більшості розвинених країн світу стали поширюватися тенденції до збільшення самостійності громад та регіонів у виборі форм управління та сфер своєї компетенції, забезпечення їх фінансової автономії, а також збільшення впливу на регіональний розвиток громадських мереж та організацій. Показано, що успішність реалізації стратегічних планів регіонального розвитку в багатьох аспектах залежала від таких чинників, як встановлення партнерських відносин між різними суб'єктами регіонального розвитку, а також активного залучення до реалізації стратегічних планів і тактичних завдань місцевих мешканців.

Ключові слова: регіональний розвиток, соціальний капітал, стратегія, план, публічне управління, партнерство, кооперація, самоорганізація.

Oleg Girman

PhD student of KRIPA NAPA under the President of Ukraine

FOREIGN EXPERIENCE OF MANAGING REGIONAL DEVELOPMENT THROUGH SOCIAL CAPITAL USE

Problem statement. An category important for regional development is social capital, which manifests itself, first and foremost, in the ability of communities at self-organization, which is formed on the basis of a system of communications, mutual trust, general interest and the need to solve common problems. It has been found that unlike human capital, social capital is not an attribute of an individual, its basis being formed by a network of social ties. At the same time, social capital, just like economic and human ones, possesses a major quality of any capital i.e. a capacity for generating new, additional cost.

However, formation and accumulation of social capital means not only creation of conditions for ensuring the citizens' well-being, but also development of their sense of appreciation of such notions as 'solidarity', 'cooperation', 'mutual support', which lay a common ground for civil unity and shared understanding. This is why under the current conditions of impoverishment of the majority of the population and a growing social tension, it is crucial to analyze and sum up the specificity of using social capital for regional and local development management.

Recent research and publications analysis. The problems of using social capital for governance of territories have been pondered by a number of scientists. The theoretical foundation for scientific analysis of the said problems has been laid by the works of P. Bourdieu, J. Coleman, J. Dewey, F. Fukuyama, N. Lin, G. Lowry, R. Putnam, R. Rose, J. Turner, M. Woolcock. Research on social capital has also been done by the Ukrainian scientists, such as A. Bova, O. Demkiv, L. Klymanska, A. Kolodii, V. Korniliva, O. Kutsenko, M. Lesechko, O. Mykhailovska, K. Pavliuk, A. Rozskazov, Yu. Savko, V. Sukachov, V. Stepanenko, O. Sydoruk, A. Tkachuk, I. Yevdokymova, and others. Yet, despite a considerable scientific groundwork in the said field, the practical aspects of using social capital in the regional development process remain beyond the scope of the Ukrainian researchers' attention.

The paper objective is to generalize the best foreign practices of using social capital for regional development and elaborate proposals as to its application in Ukraine.

The paper main body. The experience of advanced countries proves that success in implementing strategic regional development plans depends on achievement of the following main objectives:

- getting skilled strategic planning experts involved;
- a clear idea of the future, including a desired type of economy and ways to create it;
- financial environment favoring innovations, advancement of foreign trade;
- providing the living environment attractive to top-class workers;
- establishing partnerships among different regional development subjects;
- communities' involvement in fulfilling strategic plans and tactic tasks.

The set tasks are usually performed through implementation of programs comprising six main parts:

I. Working out civic vision and strategy.

II. Image-forming.

III. Organizing educational and staff development programs.

IV. Ensuring free access to information.

V. Creation of a quality living environment.

VI. Rational utilization of resources.

Simultaneously, in the early 21st century most of the advanced countries across the world have shown tendency towards enhanced independence of regions as regards their forms of governance and spheres of competence, provision of financial autonomy, and strengthening the influence of non-governmental networks and organizations on regional development. These trends have found their manifestation in the Good Governance concept that is built on effective models for interaction

among a variety of regional development subjects, the key objective of which is attainment of common goals. The central ideas of the concept aim to form within a certain territory a community of active citizens and their associations, able to resolve the pending issues of regional development on a partnership basis.

Forming a regional development strategy is a complicated process that is underpinned by certain scientific principles: purposefulness, complexity, systemacity, adaptability, efficiency, risk minimization, balance of interests, and legitimacy. Generalization of these principles allows making a point that the mission of regional development planning is improvement of people's living standards. In this case, the choice of a strategy has to be based on the account of the socio-economic potential of a region, active legislation, community's opinions, external-economic situation, and internal resources.

Conclusions of the research and prospects for further scientific surveys. An important prerequisite for successful regional development in Ukraine is getting specific socio-economic stakeholders – local government representatives, entrepreneurs, civil society – involved with preparation, evaluation of strategy options, and their implementation. The particular mechanisms for elaboration and implementation of a regional development strategy in Ukraine will make the subject of further research.

Key words: regional development, social capital, strategy, plan, public management, partnership, cooperation, self-organization.

Олег Гирман

аспірант ХРИГУ НАГУ при Президенті України

ЗАРУБЕЖНИЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНЫМ РАЗВИТИЕМ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА

Рассмотрены особенности управления региональным развитием в развитых странах, в частности, США и Канаде. Доказано важную роль использования в этом процессе социального капитала, который служит инструментом для решения многих проблем. Отмечено, что в XXI в. в большинстве развитых стран мира стали распространяться тенденции к увеличению самостоятельности регионов в выборе форм управления и сфер своей компетенции, в обеспечении их финансовой автономии, а также увеличению влияния на региональное развитие общественных организаций. Показано, что успешность реализации стратегических планов регионального развития во многом зависит от таких факторов, как установление партнерских отношений между различными субъектами регионального развития, а также активное привлечение к реализации стратегических планов и тактических задач местных жителей.

Ключевые слова: региональное развитие, социальный капитал, стратегия, план, публичное управление, партнерство, кооперация, самоорганизация.

Постановка
проблеми

Важливою категорією для регіонального розвитку, як доводить досвід багатьох розвинених країн, є соціальний капітал, який проявляється насамперед у здатності спільнот до самоорганізації, яка формується на основі системи комунікацій, взаємної довіри, загального інтересу та необхідності вирішення спільних проблем. На відміну від людського, соціальний капітал не є атрибутом окремої людини. Його основу формують мережі соціальних зв'язків. У той же час, соціальний капітал, так само як і економічний, і людський капітал, має основну властивість капіталу – здатність приносити нову, додаткову вартість.

Між тим, створення та накопичення соціального капіталу означає не лише створення умов для забезпечення добробуту громадян, але і розвиток почуття цінності таких понять, як «солідарність», «взаємодопомога», «взаємодопомога», які слугують основою для громадського єднання і порозуміння. Саме у тому у сучасних умовах зубожіння значної частини населення та зростання соціальної напруженості в суспільстві, вкрай важливим стає аналіз та узагальнення особливостей використання соціального капіталу під час управління регіональним та місцевим розвитком.

Аналіз
останніх
досліджень
і публікацій

Над проблемами використання соціального капіталу у процесі управління територіями замислювалась низка вчених. Теоретичне підґрунтя наукового аналізу даної проблеми заклали праці П. Бурд'є, М. Вулкока,

Дж. Дьюї, Дж. Коулмена, Н. Лін, Дж. Лоурі, Р. Д. Патнема, Р. Роуза, Дж. Тернера, Ф. Фукуями. Дослідженням соціального капіталу займалися і українські вчені, такі як А. Бова, О. Демків, І. Євдокимова, А. Колодій, В. Корнілова, Л. Климанська, О. Куценко, М. Лесечко, О. Михайловська, К. Павлюк, А. Розказов, Ю. Савко, О. Сидорчук, В. Степаненко, В. Сукачов, А. Ткачук та ін. Проте попри істотний пласт наукових робіт з даної проблематики, практичні аспекти застосування соціального капіталу у процесі регіонального розвитку і досі залишаються поза увагою українських дослідників.

Мета

Мета статті – узагальнення провідного закордонного досвіду використання соціального капіталу у процесі регіонального розвитку та розробка пропозицій щодо його використання в Україні.

Виклад
основного
матеріалу

Виклад основного матеріалу. Ефективність використання закордонного досвіду залежить від того, наскільки правильно його вдається зрозуміти. Найголовніше в ньому – різноманіття організаційних підходів до вирішення певної проблеми.

Узагальнення закордонного досвіду дозволяє стверджувати, що у світі поширення отримали дві моделі регіонального розвитку – континентальна, яка поширена у більшості європейських країнах та англосаксонська, що властива США, Великобританії, Австралії, Новій Зеландії та деяким іншим країнам [2; 4; 5; 6; 8].

Основними особливостями континентальної моделі є:

- інтеграція органів місцевого самоврядування в систему державного управління, а інколи і певне підпорядкування місцевого самоврядування системі державної влади, підзвітність органів регіонального управління перед вищими державними органами;
- наявність на місцях контролюючих державних органів, які здійснюють моніторинг діяльності органів місцевого самоврядування і перевіряють відповідність їх рішень нормам чинного законодавства.

Особливостями англосаксонської моделі є:

- високий рівень автономії органів місцевого самоврядування,;
- відсутність на регіональному рівні спеціальних державних представників, у функції яких входить організація контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування.

Між тим, останнім часом у світі спостерігається тенденція щодо зближення зазначених моделей. З одного боку, це призводить до збільшення контролю за діяльністю самоврядних структур з боку державних інститутів, з іншого – до збільшення самостійності громад у виборі форм управління та сфер своєї компетенції, забезпечення їх фінансової автономії, зменшенню політизації в діяльності місцевих рад і збільшенню впливу на регіональний та місцевий розвиток громадських мереж та організацій.

Англійський фахівець з публічного управління Дж. Пір пов'язує зміни в концепціях регіонального управління і місцевого самоврядування, що відбуваються останнім часом з дуже поширеною зараз у західних політичних і наукових колах ідеєю субсидіарності [12]. Її сутність полягає в тому, що функції ухвалення рішення по можливості повинні делегуватися на рівень, найбільш наближений до того, який цих рішень стосується, тобто якщо місцеві спільноти в змозі компетентно вирішувати свої проблеми, вищі органи не мають права брати ці рішення на себе.

Чим коротше адміністративна дистанція між органом, що приймає рішення, і сферою дії цього рішення, тим більше шансів, що воно буде реалізовано. Для впровадження ідеї субсидіарності потрібні дві передумови.

По-перше, «наділення повноваженнями» («empowerment»), тобто створення гарантованого і ефективного механізму делегування на нижній рівень відповідальності за управління розвитком, надання людям права самим брати на себе відповідальність.

По-друге, «розвиток потенціалу» («capacity-building»), тобто надання практичної підтримки громадянам та їх об'єднанням: надання їм ресурсів і навчання навичкам, які потрібні, щоб гідно прийняти виклик і здійснювати самоврядування.

Ідея субсидіарності у 2000-х рр. знайшла свій вираз у нових концепціях місцевого управління, зокрема «нового громадського управління», «нового місцевого управління», «громадського врядування», які в англійській транскрипції об'єднуються поняттям «Good governance» (або «належне врядування»). Сенс цієї концепції полягає у відмові від традиційного для західних країн розуміння органів влади як надавачів послуг.

Вони стають партнерами місцевої спільноти у вирішенні нагальних проблем. Отже, акцент в цій концепції робиться на громадському партнерстві («community partnership») і передбачає необхідність проведення переговорів між широким колом акторів під час прийняття актуальних для регіонального розвитку рішень.

Дослідник П. Джон визначає, що за умови впровадження належного врядування управління перетворюється на гнучку модель громадського ухвалення рішень, яка заснована на вільних зв'язках індивідумів. Цей процес включає співпрацю між різними акторами, включаючи громадські організації, комерційні структури тощо [14, с. 56].

Загалом, за останні 10-15 років концепція «Good governance» стала частиною політичної практики в Західній Європі та США і змінили підхід не лише до розуміння регіонального управління і місцевого самоврядування, але і до відносин суспільства і влади в цілому. На перше місце вийшли питання ефективної взаємодії широкого кола акторів, основною метою якого стало досягнення спільних цілей.

Найбільший досвід упровадження такої концепції мають США і Канада. Далі розглянемо особливості її застосування на регіональному та місцевому рівнях у цих країнах.

Прикладів успішного використання соціального капіталу у вирішенні конкретних проблем регіонального розвитку в сучасних США достатньо.

Так, одна з відомих екологічних громадських організацій США «Cornell Cooperative Extension», що фінансується з федерального бюджету, надає широкий спектр послуг тим регіонам та громадам, які зацікавлені в реалізації екологічних програм і надають відповідні обґрунтовані проекти з великою часткою власної участі в їх реалізації [13, с. 4].

Значну роль у регіональному розвитку відіграють і добровольці, люди, готові віддати свій вільний час і енергію заради громадського блага. Добровольців (волонтерів) шукають, збирають і організують спеціальні громадські центри, які діють на різних рівнях. Так, на федеральному – це «Federal Corporation for National Service», що дає гранти місцевим громадам, або «Local Initiatives Support Corporation», що співпрацює з корпораціями регіонального розвитку переважно по будівництву і експлуатації житла для незаможних.

На регіональному рівні можна виділити центр «Community Partners» у Каліфорнії, де не лише навчають лідерів сотень громадських асоціацій, але і виконують бухгалтерські функції для одержувачів грантів.

Слід сказати і про університети: майже в кожному американському університеті є факультет, що так чи інакше має відношення до регіонального та місцевого розвитку. Випускники університетів отримують диплом соціального організатора і розподіляються по країні для вирішення місцевих соціально-економічних проблем [3].

При цьому сьогодні більшість американських регіонів затверджують власні плани економічного розвитку. Як правило, їх можна представити у вигляді схеми «аналіз – обговорення – план – дія» [10]. Результатом ухвалення такої методології став триєдиний процес діалогу, в якому беруть участь представники місцевої влади, що визначають цілі і пріоритети, а також реалізують конкретні кроки; населення, на чий життя страте-

гічні плани безпосередньо впливають; фахівці-професіонали, покликані збирати і аналізувати інформацію, а також розробляти відповідні висновки і рекомендації.

Як засвідчує досвід США і Канади, успішність реалізації стратегічних планів регіонального розвитку залежала від вирішення таких основних завдань:

- залучення кваліфікованих фахівців зі стратегічного планування;
- отримання чіткого уявлення про майбутнє, включаючи бажаний тип економіки і шляху створення цього типу;
- створення фінансового середовища, що сприяє упровадженню інноваційних ідей, розвитку зовнішньої торгівлі;
- формування умов життя і середовища, що буде привабливим для висококваліфікованих працівників;
- встановлення партнерських відносин між різними суб'єктами регіонального розвитку;
- активне залучення до реалізації стратегічних планів і тактичних завдань місцевих мешканців.

Рішення поставлених завдань, як правило, досягається через реалізацію програм, що складаються з шести основних частин:

I. Розробка громадського бачення і стратегії.

Важко заперечувати, що планування регіонального розвитку вимагає спеціальних знань і навичок. Виходячи з цього стратегічне планування в США та Канаді розглядається в двох аспектах: як процес підготовки планів і діяльність щодо їх реалізації. Процес підготовки планів – це сфера, яка повністю професіоналізована. Фахівці з стратегічного планування зосереджують увагу на функціональних аспектах економічного розвитку. Професіонали-економісти підраховують необхідні витрати, інтегральний економічний ефект від реалізації планів, визначають обсяг і структуру інвестицій, термін їх окупності тощо. Між тим, остаточне рішення щодо реалізації планів, як правило, не ухвалюється тільки на основі технічних міркувань. Думки фахівців з планування можуть суперечити думці громадян. Тому важливу роль в процесі планування регіонального розвитку відіграє процес діалогу між владою та громадою.

В кінцевому разі всі важливі рішення ухвалюються за наявності згоди населення. Отже, неабиякої уваги на всіх етапах розвитку регіону відіграє процес соціального партнерства. Тому стратегічне планування економічного розвитку в США передбачає необхідність обміну інформацією, примирення протилежних точок зору і узгодження позицій, формування у учасників зацікавленості в реалізації виробленої стратегії.

Слід зазначити, що в більшості регіонів в США створені консультативні ради («citizen advisory boards»), що функціонують на добровільній основі і виконують важливу роль в регіональному управлінні.

Схожі форми соціального партнерства запроваджені і в Канаді. Створені громадські комітети (ради) проводять опитування громадської думки і відбирають найцінніші пропозиції. З бюджету міста при цьому виділяються спеціальні кошти на забезпечення участі жителів в плануванні регіонального розвитку [7].

II. Формування іміджу.

Характерною особливістю стратегічного планування розвитку американських та канадських міст є формування власного, унікального іміджу, який, окрім

іншого, базується на визначенні пріоритетних галузей розвитку економіки. У кожному регіоні сформоване чітке бачення стосовно бажаного типу економіки і способу зайнятості населення, що і ставало основою для розробки конкретного плану розвитку. На основі цього плану розвивалися старі або створювалися нові підприємства і цілі галузі, які і формували «нове обличчя» регіону.

III. Організація програм навчання, підвищення кваліфікації.

Головною проблемою для багатьох регіонів є брак робочих місць. Виходячи з цього, муніципалітети в співпраці з навчальними закладами розробляють програми навчання працівників конкретних підприємств. Відзначимо, що інвестиції в «інтелектуальний і професійний розвиток» дозволяють ефективно вирішувати проблеми зайнятості населення.

IV. Забезпечення відкритості інформації.

Даний напрям передбачає забезпечення доступності інформації щодо регіонального економічного розвитку, як громадськості, так і інвесторам (існуючим та потенційним).

V. Створення якісного середовища для проживання.

Створення якісного середовища мешкання є однією з ключових проблем. Цей процес охоплює широкий спектр питань, починаючи з планування використання землі, підтримки житлових районів, архітектурного проектування нового будівництва і закінчуючи інвестиціями в створення і збереження парків, вулиць, і інших громадських місць.

Загалом, в США в сукупність показників, що використовуються під час планування і моніторингу місцевого і регіонального розвитку включені такі показники, як: тривалість здорового життя; будинки, непристосовані для життя; викиди парникових газів; дні з середнім і високим рівнем забруднення повітря; рівень забруднення річок; кількість відходів тощо [11, с. 85].

VI. Раціональне використання наявних ресурсів.

Одним з ключових чинників успішного регіонального розвитку США і Канади є раціональне використання ресурсів, співпраця і кооперація всіх підприємств, що розташовані на певній території. Також зазначимо, що як правило, планування розвитку здійснюється з урахуванням переваг муніципальних утворень. Головна особливість такої моделі економічного розвитку – акцент на політиці ендегенного розвитку з використанням потенціалу людських, економічних і природних ресурсів.

В європейських країнах досвід самоорганізації громадян є трохи меншим, ніж у США. Між тим в останні десятиліття регіональний розвиток на основі використання соціального капіталу в європейських країнах став відігравати неабияку роль.

Численні програми по боротьбі з бідністю і соціальною несправедливістю в Європейській Комісії, в неурядових фондах і благодійних організаціях сьогодні націлені на максимальне залучення до соціальних дій самих ущемлених і незахищених громадян [1]. На основі цих принципів працюють численні громадські асоціації в Греції, соціальні клуби в Португалії.

Об'єднане Європейське бюро соціального розвитку («Combined European Bureau for Social Development») прагне спрямувати діяльність міжнародних організацій і урядів на активнішу підтримку сучасної концепції ви-

ведення неблагополучних територій з кризи методом розвитку активності саме сусідських співтовариств.

Відзначимо, що останнім часом місцева влада в усій Європі все сміливіше йде і до децентралізації управлінських функцій, передаючи їх нижчі рівні. Безумовно, це тривалий процес, бо люди не відразу розуміють, що від них потрібно і як цього добитися, а території компактного проживання не відразу стають сусідськими громадами. Між тим, втручання професійних організаторів, спрямованих у кризові райони, дає свої позитивні результати: вони виявили місцевих неформальних лідерів і допомогли їм вийти на правильний шлях, при цьому вони порозумілися з більшістю громадян, навчивши їх навичкам самоорганізації і партнерства.

У країнах Європи професійних соціальних організаторів часто наймають на роботу департаменти місцевої адміністрації і різні агентства, прагнучи розгорнути мережу своїх послуг на певній території. Так, у Голландії на місцевому рівні діє близько 1000 незалежних соціальних організаторів [9, с. 87]. Їх завдання – підвищити ефективність цих агентств на території.

Шлях розвитку соціального капіталу обрали і країни Східної і Центральної Європи. В їх соціальних програмах акцентується на соціальній участі, на подоланні низької самооцінки і психологічної пригніченості бідних верств населення, на залученні їх до громадського життя.

Велику роль у формуванні інфраструктури громадських ініціатив з кінця 1990-х рр. у країнах колишнього соціалістичного табору відіграє «CEE CN» – мережа центрів громадських ініціатив країн Центральної і Східної Європи. Вона об'єднує місцеві спільноти Польщі, Угорщини, Румунії, Сербії, Хорватії, Словаччини, Болгарії, Грузії, Вірменії, Білорусі, України і сприяє обміну досвідом, координації діяльності, організації навчання. Окрім цього ця Мережа проводить порівняльні дослідження громадської участі в місцевому управлінні, організує тренінги і конференції, мобілізує всіх учасників на спільні дії. Зокрема, отримав широке розповсюдження проект «Тиждень участі», що проходить в останній тиждень вересня кожного року, протягом якого громадські організації у співпраці з місцевою владою займаються обговоренням і пошуком шляхів вирішення нагальних соціальних проблем [2].

Коаліції і мережі від міського до міжнародного рівнів поширюють культуру громадської участі, допомагають усвідомити загальний характер цієї культури і відчути свою правоту і силу. Спільними діями регіональних і національних коаліцій допомагають забезпечити підтримку громадських ініціатив ЗМІ, сприяти реформуванню законодавчої бази в країнах, що вступили на шлях демократичного розвитку.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Таким чином, на початку XXI ст. у більшості розвинених країн світу стали поширюватися тенденції до збільшення самостійності громад та регіонів у виборі форм управління та сфер своєї компетенції, забезпечення їх фінансової автономії, а також збільшення впливу на регіональний розвиток громадських мереж та організацій. Ці тенденції знайшли своє відображення в концепції «Good governance», яка будується на створенні ефективних моделей взаємодії широкого кола суб'єктів регіонального розвитку, основною ме-

тою якого стало досягнення спільних цілей. Основні ідеї цієї концепції спрямовано на побудову в межах території активних громадян та їх асоціацій, що на засадах партнерства вирішують нагальні проблеми регіонального розвитку.

При цьому формування стратегії регіонального розвитку є складним процесом, який базується на певних наукових принципах: цілеспрямованості, комплексності, системності, адаптивності, ефективності, мінімізації ризику, балансу інтересів і легітимності. Узагальнення цих принципів дозволяє зазначити, що місією планування регіонального розвитку є підвищення якості життя громадян. При цьому вибір стратегії має спиратися на соціально-економічний потенціал регіону, чинне законодавство, урахування думок громади, зовнішньоекономічної кон'юнктури та внутрішніх ресурсів.

Висновки

Виходячи із зазначеного, важливою передумовою успішного регіонального розвитку в Україні є залучення до підготовки, оцінки можливих варіантів, та реалізації стратегій носіїв специфічних соціально-економічних інтересів, зокрема представників органів місцевого самоврядування; підприємців; громадськість. Конкретні механізми розробки і реалізації стратегії регіонального розвитку в Україні будуть розглянуті у подальших дослідженнях.

Література.

1. Акти європейського права з питань регіональної політики та місцевого самоврядування / А. П. Яценюк (заг. ред.), В. О. Зайчук (упоряд.) ; Верховна Рада України ; Ін-т законодавства. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 608 с.
2. Баймуратов М. А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине / М. А. Баймуратов, В. А. Григорьев / Одесса : Юридична література, 2003. – 244 с.
3. Вульфвич Р. М. Управление в метрополитенских регионах в XXI веке: политический аспект. Монография. СПб, Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. – 450 с.
4. Історико-правові аспекти становлення і розвитку місцевого самоврядування: Світовий та український досвід / [С. М. Крючков, А. М. Зельницький, П. І. Удовенко та ін.] ; Ін-т системного аналізу та впровадження соціальних проектів «Соцінтел». – К. : Довіра, 1998. – 194 с.
5. Калашников В. М. Організаційно-правові засади місцевого управління і самоврядування в зарубіжних країнах : [монографія] / В. М. Калашников ; ДРІДУ НАДУ. – Дніпропетр. : Пороги, 2009. – 387 с.
6. Квітка С. А. Місцеве самоврядування : [навч. посіб.] – 2-вид., доп. / С. А. Квітка. – Дніпропетр. : ДРІДУ НАДУ, 2004. – 107 с.
7. Козюра І. В. Становлення і розвиток місцевого самоврядування в Канаді / І. В. Козюра ; Національна академія держ. управління при Президенті України. – К. : Видавництво НАДУ, 2004. – 332 с.
8. Куйбіда В. С. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії: [монографія] / В. С. Куйбіда, М. С. Куйбіда, О. О. Бабінова. – Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2008. – 467 с.
9. Місцеве самоврядування: світовий досвід та Україна : [навч.-метод. посіб. для студ. спец. «Політо-

логія», «Правознавство»]/Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова ; Миколаївський навч.-наук. центр / [наук. ред. В. Ю. Боборикін, авт.-укл. О. О. Яцунська]. – Миколаїв ; О. : ТОВ ВіД, 2003. – 150 с.

10. Супян В.Д. Американская экономика: новые реальности и приоритеты XXI века. Москва: «Анкил», 2001. – 152 с.

11. США: государство, человек, экономика (региональные аспекты). Под ред. Л.Ф. Лебедевой. – М.: Анкил, 2001. – 224 с.

12. Blakely E. Planning Local Economic Development: Theory and Practice. – London: SAGE Publications, 2006. – 416 p.

13. Civic Engagement in American Democracy, ed. By Theda Skocpol and Morris Fiorina. Brookings Institution Press, Washington DC, 2009. – 89 p.

14. John P. Local governance in Western Europe / P. John. – London : Sage, 2001.– 510 p.

15. Piere J. .Models of the Urban Governance. The institutional Dimension of Urban Politics / J. Piere // Urban Affairs. – 1999. – № 34. – P. 372–396.